

Gárdonyi Lajos

Életrajz

Gárdonyi Lajos kétszobás panellakásban él második feleségével. A lakás a 80-as évekből származó politúrozott bútorokkal van berendezve. A szekrény sorban néhány könyv, többnyire kalandregények. A falakon pár zsidó tárgyú kép, ezek veje munkái. Az interjú során komoly nehézséget jelentett a nagyfokú szubjektivitás.

A dédszüleimről nem tudok mondani semmit. Nem találkoztam velük. Az apai nagyszülőkről tudom, hogy ortodoxok voltak, minden ünnepet tartottak. Apai nagyapám, Grósz Jakab cukrász és pék volt. Derecskén született, 1870-ben [Derecske – nagyközség volt Bihar vm.-ben (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság), 1891-ben 8300, 1910-ben 9300, 1920-ban 9900, az 1930-as években mintegy 10 000 főnyi lakossal. – A szerk.]. Nem tudom, milyen iskolát végzett, de kellett végezzen valami cukrász vagy pék szakiskolát, az biztos. Az első világháború idején a Kazinczy utcában volt egy pékség, a nagyapám ott sütötte a kenyeret. Úgy került Budapestre, hogy besorozták, s mivel pék-cukrász képesítése volt, azt mondták, jó, akkor te sütöd a komiszkenyeret a hadseregnek. Ezt az apám mesélte nekem. Nagyon vallásos, szakállas zsidó volt a nagyapám. Magyar volt az anyanyelve, és jiddisül is beszélt. A holokauszt idején már nem élt, Szatmárnémetiben van eltemetve, azt tudom.

Apai nagyanyám Lehner Malvin volt, róla is keveset tudok. Nem voltam náluk soha. Nagyanyámra homályosan emlékszem, kisgyerekkorom óta mindig itt van a szemem előtt, hogy meglátogatott bennünket. Nem tudom, mikor született. Azt sem tudom, hol halt meg és mikor. Ő csengeri volt [Csenger – nagyközség, Szatmár vm. (ma Szabolcs-Szatmár-Bereg megye); 1891-ben 3100, 1910-ben 3300, 1930-ban 4900 lakossal, a járás szolgabírói hivatal székhelye, csendőrőrs, gőzmalom, dohánybeváltó hivatal, takarékpénztár, posta- és távíróhivatal. – A szerk.]. Szatmárnémetiben, ahol éltek, ismerte mindenki őket. A Piac téren laktak, mindenki tudta, hogy Grósz Malvin meg Grósz Jakab itt lakik. A nagyszüleim dolgos iparosemberek voltak, közepes anyagi körülmények között éltek. A nagyanyám a háztartással foglalkozott, parókás, vallásos zsidóasszony volt. Ő is magyar volt, és természetesen jiddisül is beszélt.

Édesapám, Grósz Ignác, később Gárdonyi Imrére változtatta a nevét [lásd: névmagyarosítás]. 1900-ban született Derecskén, de gyerekkorában Szatmárnémetibe költöztek. Apám Szatmárnémetiben héberül is tanult valami vallásos iskolában, azt hiszem, héderben, de nem emlékszem pontosan. Aztán végigjárta az állami iskolát. Az apám anyanyelve magyar volt, de beszélt jiddisül is és németül is. Nagyon tudta a vallást, nagyon ismerte. Az első világháborúban hadiüzemi munkás volt Erdélyben, nem tudom sajnos az üzem nevét. Ott lett ő hadirokkant 1917-ben, amputálták az egyik lábát, mert rosszul kezelték, és vérmérgezést kapott. Apám csak keveset politizált Szatmárnémetiben, de mindig azt mondta, hogy én tovább itt nem maradok, ha elcsatolják Erdélyt [lásd: trianoni békeszerződés]. 1920-ban tehát átjött Pestre, s átszöktette a testvérét, Lipótot is, aki ezért Romániában katonaszökevénynek számított még akkor. Apámat a

rokkantsága segítette hozzá, hogy könnyen átjöhetett Magyarországra. Hadirokkantnak számított, ilyen alapon minden hónapban rokkantsági nyugdíjat kapott – tizenhatalc pengő tizenhatalc fillért – 1939-ig, utána pedig 135 pengőre emelték fel a nyugdíját. Az Országos Társadalombiztosítási Intézettől [OTI] kapta a nyugdíjat, mert üzembn sérült meg. Apám tovább csak már az után tanult, hogy Pestre költözött. Műszerész iskolába járt valahol a Népszínház utcában. Kerékpár, varrógép, kismotor, autógumi-vulkanizálás – mindent csinált. Az én születésem környékén egy cég, amelyik gépeket szállított Afrikába, akart adni neki egy angol vezérképviseletet Afrikában, ő felügyelte volna a gépek javítását, és azért nem ment ki, mert én születtem. Erdélybe nem ment haza látogatóba sem a második bécsi döntésig. 1940-ben hazalátogatott, bement a húga fodrászüzletébe: „Kit tetszik keresni?” Azt mondja, Grósz Jakabot. „Mit mondjak neki, ki keresi?” „Mondja neki, hogy a fia.” Akkor szaladt az alkalmazott, nem volt ott a húga. Tessék már jönni Jakab bácsi, itt a fia. Hát nagyon boldog volt Tata.

Édesapámnak egy nővére, két húga és két öccse volt. Egy öccse meghalt itt, Budapesten, neki nem tudom a nevét, és nem is tudok róla semmit sem mondani. A másik öccse Lipót volt, akit apám átszöktetett Magyarországra annak idején. Lipót a Corvin Áruház csipkeosztályának lett a vezetője. A feleségének valamilyen üzlete volt a József körúton. Lipótot Pestről vitték el, munkaszolgálatban halt meg. A feleség túlélte, újrarázasodott, itt van eltemetve, Pesten. Gyerekük nem volt soha. A nővérének nem tudom a nevét. Az egyik hűgát Grósz Gizellának hívták. Fodrászüzlete volt Szatmárnémetiben. Gizellával és a nővérével nem tudom pontosan, mi lett. Ha jól tudom, Auschwitzban haltak meg. A másik hűgának román neve volt, Carmela, mi Cuncinak hívtuk. Szatmárnémetiből az egész rokonságot elvitték, senki sem maradt meg a családból, csak Carmela. Ő úgy maradt meg, hogy megismerkedett egy kolozsvári fiúval, s vele együtt kiment Izraelbe [Akkor még Palesztina volt, brit fennhatóság alatt. – A szerk.]. Cunci Izraelben él jelenleg, két fia van és öt unokája, ha jól tudom. Annyira vallásosak, mint a többi zsidó Izraelben.

Anyai nagyapám neve Schiller Sándor. Baracskán élt, azt tudom [Baracska – nagyközség Fejér vm.-ben, 1891-ben 1900 lakossal, 1900-ban és 1910-ben kisközségnek számított 2000 lakossal, 1920-ban nagyközség 2100 lakossal. – A szerk.]. Azt is tudom, hogy kereskedő volt. Nagyon-nagyon régen, az 1930-as években, sőt, még előbb halt meg Baracskán, ott is van eltemetve a zsidó temetőben. A felesége Fischer Netti volt. Őt ismertem még, ez azt jelenti, hogy valamikor 1930-35 körül halt meg a nagymama. Baracskán van ő is eltemetve, a zsidó temetőben. Ő csengeri volt. Nem dolgozott, háztartásbeli volt. Nagyanyám pénteken gyertyát gyújtott, ezt tudom, de hogy mennyire volt vallásos, azt nem tudom. Anyai nagyapám különösen vallásos volt, legalábbis azt mesélték, én nem ismertem.

Az édesanyám Schiller Erzsébet. Baracskán született, azt hiszem, 1902-ben. 1941. február hetedikén halt meg Budapesten, itt is van eltemetve a zsidó temetőben. Elemi iskolát végzett Baracskán, méghozzá református iskolát, mert volt ott egy református templom és egy református iskola. Nem járt el dolgozni, háztartásbeli volt. Nem volt túl vallásos, de betartotta az ünnepeket, gyertyát gyújtott, de nem csinált hókuszt-pókuszt. Magyar volt az anyanyelve, nem beszélt más nyelven.

Volt egy nővére, Schiller Sarolta. A háború előtt halt meg. Ő is háztartásbeli volt, özvegyasszony. A férje az első világháborúban halt meg, hősi áldozat volt. Sarolta néninek egy lánya volt, úgy emlékszem. Anyám másik nővére Weisz Sándorné Schiller Katalin volt, velük nem nagyon tartottuk

a kapcsolatot a férje miatt. Neki két lánya és két fia volt, a két lánya maradt meg, két fia munkaszolgálatban halt meg. Egy lánya itt halt meg Pesten, a másik lánya pedig Kanadában él.

Anyám harmadik nővére Schiller Jolán. Ő volt a legvallásosabb a családban. Jolán néni tejcsarnokot vezetett. A férje taxis volt Pesten, azt hiszem, Weisz volt a neve. Volt egy lánya, Rózsi, akinek a férje, Laci, katonaszökevény volt Romániából. Aradi volt, 1937–38 körül szökött át Magyarországra. Ki nem akarták adni, mert akkor ott kivégzik a románok. Az a fiú beszélt románul, németül, franciául, angolul, olaszul, spanyolul, a héber nyelvet akkor tanulta. Itt nem maradhatott, a család összeadta a pénzt, és a feleségével együtt az utolsó gőzhajóval kimentek Izraelbe. Ott született az Eszter lányuk. A háború után visszajöttek. Az 1950-es években szegény Laci kísért egy csoportot Romániába, és holtan hozták haza, állítólag szívinfarktust kapott. De azt is mondták aztán, hogy állítólag megismerték, és kilökték a vonatból. Átjöttek később a rokonai, az unokatestvérei, exhumáltatták, és megállapították, hogy nem szívinfarktust kapott, hanem erőszakos halállal halt meg. Ezért aztán az unokanővérem kapott pénzt is érte a magyar államtól. Eszter most Angliában él. A lányom szokott beszélgetni vele. Jolán meghalt még a háború előtt, s Rózsi is meghalt már, édesanyámnál idősebb volt.

Anyám húga, Klein Jenőné Schiller Gizella háztartásbeli volt, a háború után pedig a tizenharmadik kerületi tanácsnál dolgozott. Egy lányuk volt, az most halt meg. Anyámnak volt még két bátyja is. Schiller Andor, aki Veszprémvarsányban élt, és nős volt [Veszprémvarsány – kisközség volt Veszprém vm.-ben, 1891-ben 1100, 1910-ben és 1920-ban 1400 lakossal. – A szerk.]. Andor bádogos volt, a feleségének üzlete volt, piacon dolgozott. Három gyereke volt. Egyik munkaszolgálatban halt meg, a másikat egy nyilas agyonlőtte a testvére sírjánál. A harmadik disszidált Amerikába vagy Kanadába. Most hallottam, hogy eljött haza intézni a kárpótlását, utána visszament Amerikába, és meghalt. Volt még a Schiller Antal nevű bátyja anyámnak. Itt lakott Budapesten, a Petneházy utcában. Kereskedő volt, savanyúsággal és borral kereskedett. Volt három gyereke, egy lány, két fiú. A nagyobbik fiát elvitték, munkaszolgálatban halt meg. A lánya itt él, Pesten. A kisebbik fia szintén.

A szüleim házassága megbeszélrt házasság volt [lásd: házasságközvetítő, sádhen]. Apám egyik nővérének férje Schiller Jolán nagynéném férjének volt a testvére. Tulajdonképpen ez a Jolán nagynéném hozta össze a szüleimet. Ők zsinagógában házasodtak, úgy gondolom, hogy a Páva utcaiban, mert a kilencedik kerületben laktunk [A Páva utca és a Tűzoltó utca sarkán lévő zsinagóga 1923/24-ben épült (Baumhorn Lipót tervei alapján). Szülei 1921/22 körül házasodhattak össze, akkor tehát a Páva utca 29. szám alatti zsinagóga még nem működött. – A szerk.]. A bátyám, Grósz István Sándor 1923. július huszonnegyedikén született, Budapesten. Az iskolát nem fejezhette be, két polgárit végzett, aztán a zsidótörvények alapján kitették [Grósz István Sándor 1935-ben fejezhette be a polgári iskola második osztályát. Ekkor még nem voltak érvényben zsidótörvények, sem egyéb, a zsidó származásúak iskolázását nehezítő rendeletek. Lásd: zsidótörvények Magyarországon. – A szerk.]. Részt vett egy mozgalomban itt, Pesten, ahol különféle menleveleket készítettek. De lebukott, és nem találkoztunk soha többé. Vitték egyenest a gázkamrába. Én Budapesten születtem, 1928. március tizenharmadikán. Grósz Zsuzsanna, a húgom 1930. augusztus huszonötödikén született. Szintén Auschwitzban halt meg. Grósz Gábor Dezső 1933. augusztus tizenharmadikán született, Baracskán. Grósz Pál Tibor 1935-ben, szintén baracskai születésű. A legkisebb öcsém egy borzalmasan csintalan gyerek volt. Tisztára úgy nézett ki, mint apám gyerekkorában. Zsuzsa elemi iskolás volt. Gábor is, Pál is [amikor deportálták őket].

Mindannyian meghaltak 1944-ben vagy 1945-ben Auschwitzban.

Mi Budapesten éltünk, mégpedig a Remete utcában, a kilencedik kerületben. Mielőtt az öcsém született, úgy 1932–1933 elején kiköltöztünk a Fejér megyei Baracskára. A baracskai ház az anyai nagyszüleim háza volt. Minden testvér lemondott anyám javára, és így mi örököltük. Azt hiszem, a ház körül csak csirke, tyúk és egy-két liba volt. Nem foglalkoztunk vele, nem volt, aki gondozza. Először is sok gyerek volt. Apám a műhellyel volt elfoglalva, anyám a családdal, a gyerekekkel.

Kétezren laktak a faluban. Nem hiszem, hogy volt valahol is vezetékes víz. Nálunk egy időben volt villany, aztán kiszerezték az utcából, mert problémák voltak, úgyhogy nem volt villany. Petróleumlámpa volt. Mindenki dolgozott. Kereskedők, iparosok és földművesek voltak. Ki a földön dolgozott, ki a műhelyében. Baracskán tizenkilenc zsidó család élt. Zsinagóga nem volt, csak egy imaház. Rabbi a körzeti rabbi volt, Bicskén. Volt egy kántor a feleségével.

Gyerekkoromban sokkal többet tartottunk a vallásból, mint most. Emlékszem, a két öcsémmel Székesfehérvárra kellett menni, mert csak ott volt olyan ember, aki a körülmetélést el tudta végezni. A nagyünnepek természetesen meg voltak tartva. Nem voltunk bigott vallásosak, de betartottuk az ünnepeket. Megtartottuk a nagyböjtöt, a Pészáhot, a széderestét apám vezette le, szóval mindent megtartottunk [A nagyböjt a katolikus hitélet része, a hamvazószerdától nagyszombatig tartó negyvennapos időszak. Gárdonyi Lajos – mint mások is – valószínűleg a Jom Kipurkor előírt egész napos böjtöt nevezi nagyböjtnek. – A szerk.]. Szombattartók voltunk [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Nem is ettünk mást, csak kósert [lásd: étkezési törvények]. De most sem eszem disznóhúst. Nem a kórság miatt, hanem mert egészségtelennek tartom. Nálunk minden böjt előtt sárgarépa-főzelék volt, és fasírt, búzafasírt vagy krumplifasírt. A szombati kalácsot azt apám csinálta meg mindig, csodálatosan értett hozzá. Duplán fonva, úgy senki nem tudott fonni kalácsot, mint ő! Anyám gyertyát gyújtott szombaton [Azaz péntek este, a szombat bejövetele előtt. Lásd még: gyertyagyújtás – A szerk.]. A húgomnak is külön gyertyatartója volt, ő is gyújtott. A Jahrzeitot is mindig betartottuk. Szombatonként együtt tanultam az apámmal. Ővele, mert a kántor nagyon gyenge volt, le tudta vezetni a liturgiát, de inkább azt is apám csinálta. Nagyon sokszor volt az apám az előimádkozó. Héberül imádkozni is apámtól tanultunk. A legkedvesebb zsidó ünnep gyerekkoromban a Hanuka volt. Nem öltöztünk be, de nem volt több zsidó gyerek, aki úgy tartotta volna a vallást, mint ahogy tőlünk megkövetelték [Beöltözni Purimkor szoktak a gyerekek. – A szerk.]. Volt, aki héberül imádkozni se tudott. A hittanóra úgy volt, amikor az elemibe jártam, hogy két iskola volt Baracskán. Egyik tiszta református, a másik állami iskola, de inkább katolikus. Amikor ott vallásóra volt, akkor mi mentünk a kántorhoz, és ő tanította a hittant. Azért aztán ismerem az Ószövetséget [Azaz a Tórát, az Ószövetség keresztény terminus. – A szerk.]. Anyám is járt zsinagógába, vallásos asszony volt.

A gyerekkorunk olyan volt, hogy mindent megcsinálhattunk, ami nem volt veszélyes. Nem mondhatnám, hogy apám szigorú volt, de következetes volt. Annyira következetesek voltak a szüleim, hogy hazajöttünk az iskolából, kézmosás, étkezés, beszélgetés, leckeírás. Nem ellenőrizte, hogy megcsináltuk-e a leckét, de nem mertük volna meg nem csinálni, annyira tiszteltük a szüleinket. Utána a játék. Volt, hogy apánk is velünk játszott. De tiszteltük a szüleinket; már felnőtt voltam, befejeztem az iskolát, és már másodéves inas voltam, és saját pénzem is volt, mert dolgoztam, de az apámnak, úgy mondtam, hogy vasárnap el szeretnék menni a moziba – nem el akarok menni, el szeretnék. És apám azt mondta: „Fiam, ma nem.” Tegeztük a szüleinket, egyedül

a mostohánkat nem. Ő nem is várta el, sőt ragaszkodott a tetszikezéshez. Én anyámra hasonlítok. Nagyon szerettem anyámat, nagyon anyás voltam, mindig körülötte lebzseltem.

Gyerekkoromban magyarul beszéltünk. De apám – főleg a nevelőanyámmal –, így is, úgy is beszélt. Németül perfekt beszélt. Ez azért lényeges, mert amikor megérkeztünk Auschwitzba, úgy úszta meg apám, hogy odaállt Mengele elé, és perfekt németiséggel azt mondta: „Én nekem ugyan egy lábam és egy műlábam van, de az első világháborúban én a németek oldalán harcoltam, és ott vesztettem el a lábamat.”

Édesapámnak az égvilágon minden történelmi könyve megvolt. Amikor gyerek volt, akkor is rengeteget olvasott. Mi minden könyvet, természetesen imakönyvet és egyéb olyan könyvet, ami szépirodalom, megkaptunk. Sajnos itt már nagyon megfogyott a könyvtár, helyünk sincsen.

Hozzánk minden évben lejöttek Budapestről a rokonok, mert ott van eltemetve a nagyanyám, a nagyapám. A baracskai vasútállomás elég messze volt tőlünk, ezért öt-hat parasztkocsit bérelt apám, és azok hozták be a vendégeket. Volt, amikor kétszer is kellett fordulni, annyian jöttek. Nagy ház volt, de az udvaron kellett megteríteni, mert nem fértünk el másképpen. Azonkívül anyámnak a húga és a lánya minden évben ott nyaralt nálunk. A férje nem, mert az állásban volt, de minden hétvégén jött a családjához. A másik nagybátyám felesége és a három gyereke is. Már nem is fértünk el annyian a mi lakásunkban, a szomszédtól kivettünk egy házat, és ott helyezkedtek el. Az unokatestvérem nagyon szerette anyámat. Mindenki szerette anyámat, minden gyerek. Nagyon nagy szíve volt anyámnak. A családért mindent [megtett]. Apám is olyan volt, hogyha bármelyik rokonnal, bárkivel valami probléma történt, segített. Baracskán volt rokon is, Schiller Adolf, anyai nagyapámnak a testvére. Az lakott ott a lányával és a fiával. Szatócsüzlete volt.

Az édesanyám meghalt 1941-ben. Kapott egy influenzát, és olyan gyógyszert adtak neki, amit nem lett volna szabad három-négy napnál tovább adni, és kapott egy gyógyszermérgezést. Felhozták Pestre, de már nem lehetett megmenteni. Apám újra megnősült 1942-ben, és elvette Breuer Hedviget. Azt tudom, hogy a második házassága apámnak a Kazinczy utcában volt. Mi, gyerekek nem vehettünk részt apám második házasságkötésén.

Breuer Hedvig 1901. augusztus tizenötödikén született Diszelben, Zala megyében [Diszel – kisközség volt Zala vm.-ben, 1891-ben 1300, 1910-ben 1400, 1920-ban 1500 lakossal. – A szerk.]. Nekik szülőjük volt, ortodoxok voltak, és kóser bort termeltek. Az ő családja a Prónay-különítmény elől menekült Diszélből Budapestre az 1920-as években [A Magyar Tanácsköztársaság bukása, 1919. augusztus 1. után létrejött, az állami intézményektől független tiszti csoportok. Leghírhedtebbek a Héjjas Iván és a Prónay Pál vezette tiszti különítmények. Áldozataik elsősorban kommunisták voltak, de antiszemita kilengéseikről is híresek voltak. Lásd még: fehérterror; antiszemita közhangulat az 1920-as évek elején. – A szerk.]. Horthy uralomra jutása után a Prónay különítmény végigszántotta egész Közép-Magyarországot. Ez egy csendőri különítmény volt, végiggyilkolták az egész Duna-Tisza közét, és a mostohaanyám családja akkor menekült el. Pesten a Népszínház utcában laktak. Örökké áldom a nevét, mert a négy testvéremet ő vállalta. A mostohaanyám, amikor hozzánk került, akkora szeretet adott, és akkora áldozatot hozott, amit én nem tudom, mivel tudnék levezekelni. Amíg élek, soha nem fogom őt elfelejteni, és minden alkalommal, amikor kádist mondok, megemlékezem róla. Szegény, ő került ki a többi testvéremmel, és ott is maradt Auschwitzban.

1942 körül költöztünk át a szomszéd községbe, Martonvásárra [Martonvásár – nagyközség volt Fejér vm.-ben, 1891-ben 2100, 1910-ben 2600, 1920-ban 2800 lakossal. – A szerk.]. Itt is van a családom nyilvántartva. Két évig laktunk itt, innen vittek el. Martonvásáron már egészen más volt. Az már ipari város, itt sokkal több zsidó lakott. Volt ott egy ügyvéd, Hackner, aztán ott volt Mautner, az kereskedő volt, akkor ott volt a Schwartz, hatalmas gyarmatáru nagykereskedő. Szegény öcsém imádta a lányát. Együtt jártak iskolába, elpirult, mikor róla beszéltünk. Gyönyörű templomunk volt Martonvásáron, és nagyon jó kántor, a Friedmann bácsi, ő egy nagyon nagy tudású kántor volt. Martonvásáron is jártunk hittanórára. Apámat itt is nagyon becsülték. Mikor bejöttek a németek március tizenharmadikán Martonvásárra [lásd: Magyarország német megszállása], az egyik német tisztnek az autója elromlott. Egy sportkocsi volt. Bement a tiszt a Dreherhez – ez nagy sörgyáros volt Martonvásáron, s az ő autójához is csak apám nyúlhatott –, ő mondta, hogy egyedül a Grósz műszerész tudja megcsinálni.

Nagyon szerettem a tanárait, tényleg nagyon jó tanáraink voltak. A középiskolát én már itt [Budapesten] végeztem. Itt is nagyon sok jó tanárom volt. Gépiparit végeztem, de olyan magyar-történelem tanárunk volt, akinek mi nyeltük az anyagát. Az elsőt és a másodikat a Népszínház utcában jártam, majd átiratkoztam a Vendel utcába, a József Attila Technikumba, ott fejeztem be az iskolát. A legkedvesebb tantárgyaim a történelem, a földrajz és az irodalom volt. A történelem, a földrajz meg egyéb dolgok szeretete nem csak a tanárainktól, hanem otthonról is eredt. Technikusi érettségim van, gépgyártó technológiából érettségiztem. A foglalkozásom mechanikai műszerész. Rengeteg barátom volt az iskolában. Sajnos sok nem él már.

Tanultam németül, taníttatott bennünket apám. Volt egy zsidó tanár Martonvásáron, aki azért nem taníttatott az iskolában, mert zsidó volt. Egy cipészhez ment dolgozni, hordta neki és összeszedte a munkát, de tanított németül is.

Bokszoltam, kerékpároztam, szóval mindent csináltam. Volt olyan, hogy egy kerékpárversenyen fiatal gyerekkoromban elestem a baracskai országúton. Szegény jó anyám! Kaptam két nagy pofont, aztán nevetett. Nem voltam semmilyen sportklub tagja. Összeálltunk futballozni, kerékpározni. Amikor Martonvásáron laktunk, a futballpályára jártunk, mint a leventék [lásd: Levente-mozgalom]. Nekünk is muszáj volt menni, mert abban a korban voltunk. De mi, ketten a barátommal, zsidógyerekek nem mehettünk a többi gyerek közé. Semmit nem csinálhattunk, csak olyasmiket, mint például a százados autóját lemosni, meg a másik biciklijét. Szünetben az egyik oktató, egy nyálas szájú szarházi volt, nagyon utáltam, azt mondja, húzza föl a kesztyűt, és jöjjön velem bokszolni! „Oktató úr, ne akarja, mert ebből baj lesz.” „De, parancsolom! Zsidó gyerekek kuss!” A többiek ott álltak, röhögtek, tudták, hogy ebből baj lesz. Előbb csak úgy játszottam vele, csináltam a figurát, elhajolgattam. Aztán valahogy egyszer csak orron találtam. Mérges lett. Lendült, és aztán egy akkora bevitettem neki, hogy egy fél óráig nem tudott járni. Képzeld el! Odajött a százados, hogy mi volt. Elmondták neki. Nem bántott, mert apám javította az autóját ingyen. Azt mondta az oktatónak, hogy máskor olyannal húzzon kesztyűt, akiről tudja, hogy nem tud bokszolni.

Baracskán nem volt antiszemitizmus. Semmi, soha az égvilágon. Hogy mondjam?! Anyám például ott járt az unokatestvérével iskolába, azt mesélte, ha kicsikét pityókás volt a tanár, „kitettem a lábamat, elbukott, senki nem mert szólani, hogy én csináltam”. A református pap a biciklijét odahozta javíttatni. Az igazgató például apámtól vett biciklit, vagy apámat bízta meg, hogy hozzon

neki egy új biciklit. Ha egy varrógép elromlott: „Majd a Grósz bácsi megcsinálja.” Ha olyan volt, azt mondta anyám: „Jaj, fiam, menj föl a Mesztrák nénihez, kérjél tőle tíz tojást, majd holnap viszed a pénzt”, akkor adott tíz tojást. Nem gyűlölték egymást az emberek. Minket a kutya nem háborgatott soha. A zsidóságunk miatt soha senkit.

Először életemben 1942-ben találkoztam antiszemitizmussal. Legerősebben Martonvásáron, volt ott egy-két sváb vagy a jó ég tudja, mi, de borzalmas volt. Két házzal odébb lakott az egyik, abból áradt a rosszindulat. És ugyanilyen volt a Drehernek a veje. Annyira németbarát volt, meg zsidógyűlölő, hogy nem mehetett be az apósa lakásába. Az egész dolgot akkor kezdtem nagyon érezni, és akkor kezdett nagyon elgondolkodtatni, mikor fölvarratták a sárga csillagot 1944-ben [lásd: sárga csillag Magyarországon]. Miért kell engem megbélyegezni? Kinek vétettem, vagy az öcsém kinek vétett nyolcévesen? Erről nagyon sokat beszélgettünk egymás között, de keresztény barátainkkal is megbeszéltük.

Volt rádiónk. Én is tudtam detektoros rádiót csinálni. Hallgattuk az Amerika Hangját meg az angol rádiót [A BBC Londonból sugárzott magyar nyelvű adása a második világháború kitörése után 4 nappal szólalt meg először. A BBC többnyelvű – és a célterületeken általában betiltott – világszolgálat (World Service) a hitleri propagandát volt hivatott ellensúlyozni. – A szerk.]. Mikor Martonvásárra kerültem, volt ott egy ember, a Beszkárttól kidobott illető, akit kommunista múltja vagy a baloldali érzelmei miatt kidobtak, és az behívott engem sokszor rádiózni, hogy gyere ekkor meg ekkor. Ez 1942 és 1944 között volt. Elővette a trombitáját, úgy tett, mint aki játszik, és be volt állítva [az adás]. Megmutatta, ha bárki zörögne, ezt a gombot megnyomod, és ő meg csak trombitált, mintha játszanék.

Minket, baracskaiakat a bicskei gettóba tettek. Onnan meg is akartam szökni. Összebeszéltünk egy páran, fiúk, lányok, hogy levesszük a sárga csillagot, és elindulunk Budapest felé. De mikor elindultunk, megtudtuk, hogy Bicske határában vannak már a csendőrök, úgyhogy nem sikerült a szökés. A bátyámnak viszont sikerült, nem tudom, hogyan. Egyik nap eltűnt, megszökött, de sajnos őt is elvitték végül. A bátyám a mentésekkel bukott le Pesten. Ő egy olyan srác volt, hogyha valaki előtte leírta a nevét, akkor azt ő biztos utána írta, és így tudott menleveleket is hamisítani. Úgy mesélték nekem, hogy a Rákóczi út és a Körút sarkán, a Blaha Lujza téren fogták el őket, többen voltak, és elvitték őket azonnal Auschwitzba. Bicskéről vittek bennünket, baracskaiakat Komáromba, a Monostori erődbe, ahol földbe vájt lyukakban aludtunk [A Monostori erőd 1850 és 1871 között épült a Bécset védő komáromi erődrendszer egyik utolsó elemeként. – A szerk.]. Bevagoníroztak mindenkit családotul, akkor följöttek a Keletiig, és onnan aztán mentünk ki Kassán keresztül. Kassán még engedtek vizet inni, én még egyszer leszálltam, és ha gyorsan nem megyek fel, akkor korbáccsal agyonvernek. Miskolc, Kassa, Auschwitz. Ott vettek át minket a németek, addig csak a csendőrök voltak. 1944. június tizenötödike körül értünk oda Auschwitz-Birkenaubá.

Auschwitz egy megsemmisítő láger [Megsemmisítő tábor – a gázkamrákkal felszerelt koncentrációs tábor korabeli elnevezése. – A szerk.]. Mi csak számot kaptunk [Az auschwitzi munkatáborok foglyainak bal karjára, az alkaron, a belső könyökhajlatban négy-, öt- vagy hatjegyű számot és esetleg betűjelet is tetováltak, s ezt a jelzést a továbbiakban a nevük helyett viselték. Mintegy 405 ezer ilyen azonosító számról maradt fenn kimutatás. A regisztrált foglyok közül összesen 65 ezer maradt életben. – A szerk.]. Az anyém volt 775, az apám volt a 774-es. Közvetlenül a krematórium

mellett volt a barakk. Az egyik felében cigányok voltak, a másik felében mi voltunk. A barakk mellett volt egy külön lágerrész, ott voltak a zwillingek, az ikergyerekek, akikkel kísérleteztek. Egyik éjjel a barakk tetejéről végignéztük – oda másztunk föl, mert kimenni nem volt szabad – a cigányok elégetését. Jajgatás, sikoltozás, egy éjszaka alatt az egész cigányságot elégették családotul, gyerekestül, mindenestül. Előbb gázkamra, utána krematórium. És akkor még azt el kell mondjam, hogy a zwillingláger mellett volt az a bizonyos árok, ahová belelőkték, leöntötték benzinnel, és meggyújtották a zsidókat [Auschwitzban 1944 nyarán nem bírták a krematóriumok a terhelést, Otto Moll SS-főtörzsőrmester, a krematóriumok parancsnoka nagy égetőgödröket ásatott: összesen kilenc, hatalmas (40-50 méter hosszú, 8 méter széles és 2 méter mély) árkot, ahol három sor hullát fektettek egymásra, benzinnel lelocsolták és meggyújtották. – A szerk.]. Ott is égettek, mert a krematórium már nem győzte. Ezt mi mind láttuk!

Az egész családdal ugyanabban a lágerban voltunk Auschwitzban. Apám borotválta az SS-eket, akik nem tudták, hogy ő jól tud németül, és mindent hall. Mindent megértett, és megtudta, hogy előbb a cigányokat, aztán majd a zsidókat is meg fogják semmisíteni. Megbeszéltük, hogy innen elmegyünk az első transzporttal, akárhova, valami munkára. Összehívta a rokonságot, barátokat, ismerősöket, mindenkit, pedig anyám nővérének a férjével soha életében nem beszélt. Pedig egy faluban laktunk korábban. Anyám is ritkán beszélt a nővérével, nem jártak össze a férje miatt. Könyörgött neki, „Sándor, gyere velünk!” „Nem!” Nem jöttek, egy se élte túl.

Jött egy alkalom, Németországba lehetett az erdőbe munkára jelentkezni. Apám jelentkezett, engem is fölvettek, és szeptemberben elvittek bennünket Mühldorfba. Mühldorf Münchentől keletre van, majdnem az osztrák határnál, de Dachauhoz tartozott. Nem tudtuk, hova megyünk. Mi ketten, meg még egy páran jöttek. Kegyetlen munka volt, de a Mindenható velünk volt, ez volt a szerencsénk. Mert én nem tudom másnak tulajdonítani, csak ennek azt, hogy túléltek. Ma már senki sem tudja, hogy ott láger volt. Valamikor ott egy hatalmas repülőtér volt. A németek a repülőgépeket odahozták a barakkokhoz, zsákkal, fenyőfával letakarták, jöttek az angol repülőgépek, leszálltak a repülőtérre, és ronccsá lőtték őket.

Én minden gazemberségben benne voltam, mert abból lehetett csak megélni, hogyha az ember mindenhol feltalálta magát. Aki nem, annak annyi volt. Ha lopni kellett, én loptam. A franciák, spanyolok, lengyelek, litvánok szemetek voltak, a litvánok különösen. De a görögök a legjobb barátaim voltak. Volt egy nagyon jó görög barátom, a munkahelyen én figyeltem, ő meg ellopta a német őrnek a kajáját. Egy alkalommal odajött egy sváb tiszt, bácskai sváb gyerek, jól beszélt magyarul – Az SS-eknél nagyon sok bácskai sváb katona volt, minden sváb gyereknek kötelező volt bevonulni az SS-be –, s azt kérdezte: „Ki van közületek, aki ért az asztalos meg az ácsmunkához?” Ketten jelentkezünk, én és egy kis vékony, szalmaszál emberke. „Mit kell tenni?” „Örbódét csinálni.” Hát az úgy nézett ki, mint egy falusi vécé. Azt mondta: „A bűdös életben soha nem voltatok ti se ácsok, se asztalosok! Mi volt a te szakmád?” „Műszerész, a másiké zongorahangoló.” „Ilyen bátrak voltatok!” De ez azt jelentette, hogy nem kellett szemet zsákolni. Apámat közben februárban hordágyon vitték el, akkor már csont és bőr volt, a múlába sem volt már meg, azt hittem, nem fogom többet látni. Tífuszos volt, és nagyon le volt robbanva. Nagyon rosszul nézett ki, lesóványodva egy kocsin feküdt: „Fiam, nem tudom mi lesz velem.”

Aztán 1945 áprilisában Mühldorfból megindítottak Tirolba, a hegyekbe. De mikor már úton voltunk, az amerikaiak úgy körbekerítették a helyet, hogy nem tudtak továbbvinni, egy fürdővároskánál

álltunk le. Aztán volt egy repülőtémadás, de ki tudtuk nyitni az ajtót, kiugráltunk a vagonból, én egy ágyás közé bújtam el. Mikor beértünk a városba, az állomásparancsnok azt mondta, nem engedi tovább a vonatot, mert a következő állomáson szétlőtték géppuskával az SS-ek egy egész szerelvényt. Egy nagy porfelhőt láttunk, azt hittük, hogy a németek jönnek. De nem, amerikaiak voltak. Április huszonkilencedikén felszabadítottak minket, egy amerikai rabbi is beszélt nekünk, néhányan fordították. Számomra igazából ekkor ért véget a háború, április huszonkilencedikén. Pár napig ott voltunk még, abban a tiroli városkában. Emlékszem, reggelente még esett a hó, de már délután a tóban tudtunk fürödni és mosakodni. És akkor a francia Vöröskereszt bevitt minket május kilencedikén München külvárosába, oda járt ki a villamos, úgy is hívták azt a részt, hogy Freising. És ott egy laktanyában helyeztek el, csodálatos életünk volt. Szépen berendezett szobákban voltunk, tiszta ágynemű, minden az égvilágon. Ők látták el a felügyeletünket meg az ételmezésünket.

Ott jöttem össze újból egy nagyon rendes emberrel, őskeresztény volt. A szülei nagykereskedők voltak Kaposváron. Először Auschwitzban találkoztam vele, tévedésből bevágták közénk, mert hátizsák volt rajta, hiába mondta, hogy ő nem zsidó, aztán ott volt Münchenben is. Mintha az apám lett volna, úgy bánt velem. Sajnos teljesen elvesztettem a nyomát, a háború után sokat kérdezősködtem utána, de senki sem tudott róla. Münchenben voltam augusztusig, akkor elmentem Dachaubá, még augusztusban. Egy fiú jött júniusban, az mondta, hogy „Apád él, Dachauban van”. Nem akartam elhinni. A jó ég tudja, hogy hova vitték, de ott, Dachauban szabadult fel. A múltába már nem volt meg. Aztán megbeszélte ott mindenkiel németül is, meg tolmácsolták az amerikaiaknak angolul, hogy ő csinál magának múltát, engedjék be őt Münchenbe, egy gyárba, ahol esztergapad van. Csinált magának múltát, esztergált. Olyan ember volt. Én nem akartam hazajönni, de apám erősködött, s így hazajöttünk.

1945. augusztus tizenharmadikán érkeztünk vissza Budapestre Sopronon keresztül. Linzig vonattal jöttünk. Jött a kalauz: „Kérem a jegyeket!” Azt mondta neki apám – voltunk vagy huszonöt – , azt mondta neki: „Jegyet adtatok, amikor bennünket ide kihoztatok? Gyorsan hagyd el a kupét!” Linznél villamossal kellett átmenni az orosz zónába. Villamos ment át a hídon, de csak a híd közepéig, mert a híd közepén volt a demarkációs vonal, az amerikaiak az egyik oldalon, az oroszok a túloldalon, én maradtam utoljára, még kiabált apám: „Gyere már, gyere már!” Nem akartam menni, az amerikai katona is mondta, maradjál, ne menjél. Én nagyon-nagyon sok hibát követtem el, amit nem bocsátok meg magamnak soha, de köztük ez volt a legnagyobb, hogy végül átmentem a hídon. Apám bement ott a kommunista párthoz, és kaptunk egy teherautót. Se benzin, se gáz, semmi nem volt. Voltak kátránnyal átitatott kis fadarabok. Vitt egy sofőr egy darabig bennünket, aztán azt mondta, ő tovább nem megy. Azt mondta neki az apám: „Szállj le!” Leszállította, és apám vezette tovább az autót Bécsújhelyig. Bécsújhely előtt „Sztoj!” [állj! (orosz)]. Nem mehettünk. Meg kellett a hegyeket kerülni, az autót elvették, és aztán mikor már a hegyeket megkerülve, beértünk egy pajtába, ott megaludtunk. Bementünk Bécsújhelyre, a várostéren vártak bennünket az oroszok. Aztán apám megint bement a kommunista pártba, ott beszélt valakivel. Elengedtek bennünket. Bécsújhelyen a vonatra vártunk az állomáson, odajött vidéki öltözékben egy nő. Beszélt magyarul, beszélgettünk, hogy honnan jöttünk, kik vagyunk, hogy vagyunk. Mutattuk neki az elbocsátó levelet, amit kaptunk. Mindenről kikérdezett az a nő bennünket. Egy olyan tehervonattal mentünk Bécsújhelyről Sopronba, amin birkákat szállítottak. Máshol helyünk nem volt, a lépcsőn álltunk. Átmentünk Sopronba, megjelent ugyanaz a nő orosz tiszti

egyenruhában. Elmondta, hogy ő figyelt minket. Mások is jöttek, de azokat karanténba tették Sopronban. Nekünk papírokat, pénzt, vonatjegyet adtak, és hazautaztunk.

1945 augusztusában tértem vissza a deportálásból. A Bethlen térre mentünk, ott fogadtak és vettek nyilvántartásba. Semmink az égvilágon nem maradt. Mindenünket kifosztották, apám műhelyét, a lakásunkat, mindent az égvilágon. Sok mindenünk volt nekünk, volt ezüst gyertyatartónk, minden egyéb, ami kellett egy zsidó családban. Meg a műhely, rengeteg minden, teljes felszerelés, meg még az ott lévő kerékpárok, ami nem is a miénk volt, csak javításra volt beadva. Elmentünk Martonvásárra, de szegénység, nyomor volt mindenütt. Azt mondta apám: „Fiam, nézz körül, ez a családod. Mennyivel lesz nekünk több, ha mi ezt a szekrényt visszavesszük ezektől? Na gyere, menjünk!” Fölültünk a vonatra, és visszajöttünk Pestre. Semmit, egy szöveget nem vittünk el. Budapesten telepedtem le, laktam majdnem minden kerületében. Volt, ahol csak egy fél éjszaka, mert annyi volt a poloska, hogy elmenekültem.

A mostoha nagyanyám a Kazinczy utca 21-ben lakott, szoba-konyha. Ott lakott a másik lányának a két lánya, egy fia meg egy unokatestvére. Meg mi ketten, hét fő. Akkor azt mondta apámnak a volt mostohámnak a barátnője és annak a férje, akik a Dob utcában laktak: figyeljete ide, van egy szobánk, igaz, csak egy vaságy van benne, meg egy asztal. Ha jó nektek, nyugodtan használhatjátok. Így aztán odamentünk apámmal. Később aztán dolgoztam. Olyasmit is csináltam, ami feketézésnek számított [lásd: feketézés, cserekereskedelem], csempész cigarettát hordtam biciklivel, de nem érdekelt. Pénzt kerestem. Próbáltam fenntartani magamat.

1948-ban vonultam be a magyar hadseregbe katonának. Elkövettem ezt a nagy hibát. Azt mondták nekem, hogy legyek tiszt. Elvégeztem egy iskolát, fölavattak tisztnek. Utána le akartam szerelni, nem engedtek. 1956-ban még a katonaságnál voltam. Akkor lett tele a hócipőm, amikor bekerültem az ottani egészségügyi szervezetbe. Két tiszt sebesülést vagy betegséget kapott, az akadémiai tanács följött, és azokat látogatta, és tőlem meg sem kérdezték, hogy magával mi van, miért fekszik. Novemberben szereltem le. Szeretném kitörölni az életemből ezt a katonáskodást, ugyanúgy, mint ahogy szeretném az életemből kitörölni azt a marhaságot, hogy visszajöttem ebbe az országba. Ha nem találkozom össze apámmal kint a felszabadulás után, nem jöttem volna vissza.

A kivándorlás nehéz dolog, de őszintén megmondom, foglalkoztatott. 1948-ban, mikor katona lettem, volt egy fiú, aki szervezte az aliját, de akkor már nehezen mozgott apám. Volt egy orosz százados, az is kivitt volna Ausztriába. 1956-ban, mikor már úgy csendesedett a dolog, a házmesterünk a Király utcában odaállított egy mentőautóval, és mondta: „Elviszlek benneteket, minket senki sem állíthat meg!” De vagy a feleségem, vagy a gyerek volt beteg, s nem tudtunk elmenni. Én elmentem volna. Sokan kimentek a rokonok közül. Az egyik fiú közvetlenül a háború után ment Németországba, ott kiképezték péknek. 1956 után a feleségem unokatestvére is kiment. Miskolcra mentek a két lányával és a férjével. Voltak azóta itthon már többször is. Izraelben nem jártam soha. A rokonokkal levélben tartjuk a kapcsolatot. Nagynénémrel kétszer-háromszor leveleztem, de aztán nem válaszolt, én sem írtam.

Dolgoztam a Beloiannisban és a Fővárosi Finommechanikai Vállalatnál – Budapesten, a Nagydiófa utcában volt –, dolgoztam tulajdonképpen az életem nagy részében. A Fővárosi Finommechanikából mentem nyugdíjba, egy évvel a korhatár előtt, mert közben megbetegedtem.

A munkámhoz kellett a német nyelvtudás, mert anyagbeszerző voltam, és rengeteg külföldivel volt kapcsolatom, osztrákkal, némettel, angollal. Úgyhogy kellett valamit tudnom németül.

Én mindig munkából éltem. Nem azt mondom, hogy feldobott a pénz, hónapról hónapra éltünk. Feleségemnek se volt nagy fizetése. Szerényen éltünk, de becsületesen. A rendszerhez úgy viszonyultam, hogy hagyjanak békén. Nem fogadtam el azt, amit csináltak. A Szabad Európát hallgattam. Nehéz periódus volt a család számára, amikor a keleti blokk megszakította Izraellel a diplomáciai kapcsolatot [Magyarországnak 1967–1989 között nem volt diplomáciai kapcsolata Izraellel. – A szerk.], hisz apám egyik testvérének a férje az izraeli nagykövetségen volt kereskedelmi attasé. El kellett hagyniuk mindketten az országot. A Kádár korszak második időszaka egészen más dolog volt, mert már nyugatra is járhattunk, igaz, hogy nem sok pénzzel, de mehettünk, ez volt a „vidám barakk” [lásd: utazás külföldre 1945 után; kék útlevél]. De ugyanúgy ment a koncert a veszekedés és a marakodás. A cégtől hivatalosan voltam kinn vásárolni az NDK-ban, a nyolcvanas években, és Svédországban is voltam kétszer. Moszkvában voltunk egyszer a vállalattól, szakszervezeti szervezés volt. Vonattal mentünk, a szállodánk a minisztérium mögött volt egy utcában.

A zsidóság nem volt probléma a kommunizmus alatt, mert olyan társaságban voltam, ahol nem számított. Tudták rólam, hogy zsidó vagyok, én soha nem tagadtam ezt. A munkatársak keresztények voltak, és tudták, hogy én megjártam Auschwitzot, és nem is tettek fel fölösleges kérdéseket. Nagyon rendes gyerekek voltak. Csak egy emberről lehetett tudni, aki állítólag nyilas volt, aztán kommunista lett. Azt értékelték bennem a kollégáim, hogyha munka van, akkor én azt megfogom, és azt is tudták rólam, hogy rám mindig lehet számítani. Szóval a munkahelyemen fantasztikus jó baráti társaság volt addig, amíg jött a telekügy. Mindenki telket vásárolt. Addig minden áldott nap munkaidő után lementünk az étterembe, pingpongoztunk, sakkoztunk, kártyáztunk, beszélgettünk. Attól az időtől kezdve, már mindenki rohant is kifelé. Így csak azok a barátok maradtak meg, akik nem túrták a telket.

A névváltoztatást 1951-ben csináltam. Nem tudnám most megfogalmazni, hogy miért változtattam meg a nevem végül is Grószról. De akkor mindent gyűlöltem, ami németes. Annyi keserűséget okozott nekem a német, hogy még a nevemben sem tudtam elviselni. Ha lehetne, visszacsinálnám. De akkor a jogosítványomat, a személyi igazolványt, az égvilágon mindent meg kell változtatni, és ezt az én koromban már nem akarom.

Az első feleségemet Reichmann Amália Gyöngyinek hívták. 1951-ben házasodtunk össze. A feleségem 1932-ben, Miskolcon született. Zsidó asszony volt, méghozzá nem is akármilyen családból. Szendrői ortodox zsidó családból származott [Szendrő – nagyközség volt Borsod vm.-ben, 1891-ben 2600, 1910-ben és 1920-ban 2600 lakossal. – A szerk.]. Egyedüli gyerek volt. Négy polgárit [lásd: polgári iskola] végzett. A Dob utca 34-ben lakott, szemben a zsidó hitközséggel. Mi a Király utcában laktunk, akkor apám a Frankel Leó utcába költözött. A feleségem az Állami Könyvtérjesztő Vállalatnál bolti eladó, adminisztrátor és pénztáros is volt.

A lányom 1953. június másodikán született. A holokausztról tudott mindent már gyerekkorában. A lányom nem nagyon tartja a vallást, a férje is keresztény. Templomba se jár. Amit az ünnepekről tud, azt leginkább a nagyapjától tudja. Az apósom nagyon vallásos volt, sokáig együtt laktunk, ő mesélt neki ezekről a dolgokról. De a lányomat inkább a zene érdekelte, nyolc évig tanult zenét, csellózott. A családdal minden évben jártunk nyaralni. Minden évben végigjártuk a Balatont,

voltunk Sopronban, a Lövérekben, Miskolc fölött, Bükkszentkereszten, Hajdúszoboszlón, Miskolctapolcán. Meg jártunk uszodába. A lányom dolgozott a Magyar Nemzeti Bankban, a Kereskedelmi Bankban és a Kereskedelmi és Iparbankban. Most a Deutsche Banknál van. Alig volt ott három hónapig, kiküldték Dublinba egy évre. A vőm a TV-nél külsős, szabadidejében zsidó témájú képeket fest. Egy unokám van. Leérettségizett, aztán kommunikációs szakot végzett a Havas Henrik-féle iskolában.

Az első feleségemmel harminchat évig éltünk együtt, 1988-ban halt meg. Zsidó rítus szerint temették. 1988-ban lettem özvegy, és 1993-ig az voltam. Azt hittem, hogy mindent tudok, főzni, mosni, takarítani, engem nem érdekel senki. Aztán föladtam egy hirdetést az „Új Életben”, és így kerültünk össze a mostani feleségemmel, Fischer Mariannával. Az ő férje 1989-ben halt meg. A feleségem Debrecenben született, 1935-ben. Az első férjével költözött Budapestre. Könyvelő volt egy bankban, most nyugdíjas. A feleségemnek nincs testvére, és gyereke sincs. A lányom olyan neki, mint a sajátja. Nagyon nagy szerencsém van!

Polgárilag nem esküdtünk össze, de a zsidó vallás szerint összeesküdtünk [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Nagyon érdekes volt, fölmentem a rabbi igazgatóhoz [főrabbihoz – A szerk.] a Síp utcába, és mondtam neki, hogy szeretnék összeesküdni. Semmi akadály, mondta, csak hozzunk igazolást, hogy zsidók vagyunk. A feleségemnek csak a holokauszttal kapcsolatos iratai voltak ott, mert ő debreceni, az apját Fischer Dezsőnek hívták. „A Fischer bácsinak a lánya, aki a bankba járt dolgozni?” – kérdezte a rabbi. Mondom, „igen”. Azt mondja erre: „Nem kell semmilyen igazolás, hadd csináljam én meg, én ismertem a Fischer bácsit, mikor kicsi gyerek voltam, anyukám mindig veszekedett vele, ő jött összeszedni a pénzt, és mindig későn jött, és mindig mondtam anyukámnak, hogy ne veszekedjen a Fischer bácsival, mert én kapok tőle cukrot meg csokoládét.”

A hitközséggel a kapcsolatot tökéletesen tartottam azelőtt is. Rendszeresen fizettem a hitközségi adót. Ma is rendszeresen eljárók a templomba, különösen nagyünnepekkor. Egy időben a Frankel Leó utcai zsinagógába jártam, mert a harmadik kerületben laktam, mielőtt ideköltöztem. Mostanában a Dohány utcai zsinagógába járok. Befizetem rendszeresen az adót is, meg ha kell valami, azt is. Rendkívül jóleső érzés, amikor tömve látom a zsinagógát, és kinn, az utcán állnak az emberek. Csak rosszul viselem el, amikor smúzolnak, és alig hallani. Én mindig a szószék előtt szoktam ülni, jobboldalt, a szélén. Tudok olvasni héberül. Már sok mindent felejtettem, de azért az imakönyvet elimádkozom, nem olyan gyorsan, mint más, de szépen magamban tudom, hogy mit kell elmondani, és el tudom mondani. Most sem eszem disznóhúst. Nem a kóserság miatt, egyáltalán nem eszem disznóhúst, mert egészségtelennek tartom. A szombatot őszintén megmondom, hogy nem tartom.

A szüleim után mázkirt mondok. A Jahrzeit nálunk úgy van, hogy amíg fiatal voltam, addig minden évben betartottam szigorúan a böjtöt, úgy, ahogy annak idején édesanyámtól láttam, mert én nagyon szerettem édesanyámat. Hetvenhét évesen már nem szabad böjtölni, nem is engedik. Most úgy tartjuk a megemlékezést, hogy mikor tudjuk, hogy megemlékezés van, van egy kis mécsesünk, amit bedugunk a konnektorba. Van rengeteg halottam. A temetőben minden évben rendszeresen körbejárok, és rendezem a sírjaimat. Anyám itt lakik, a Kozmában [A Kozma utcai zsidó temetőben – A szerk.], apám megnősült, tehát nem együtt vannak, de közel egymáshoz. A mostani feleségemnek itt van eltemetve az anyja, a férje, az anyósa, a férjének a nagynénje, az egyik bátyja, ezeknek is a sírját mi tartjuk rendben. És minden évben lemegyünk Debrecenbe, mert ott

van a két nagynénje, a nagymama, az apukája eltemetve.

Máig büszke vagyok rá, hogy zsidó vagyok. Az összeírásnál sem tagadtam le [Gárdonyi Lajos a 2001. évi népszámlálásra gondol, ahol opcionálisan meg lehetett jelölni a vallást. – A szerk.]. Azt mondja, aki felvette az adatokat: „Hát nem mindenki pusztult el?” „Asszonyom – mondtam –, én zsidónak születtem! Szüleim zsidók voltak, apám is, anyám is a zsidó temetőben vannak eltemetve. Én soha nem fogom megtagadni, hogy zsidó vagyok!” Őszintén meg kell mondanom, hogy a sok keserűség és sok minden után én zsidó vagyok Magyarországon, és nem magyar zsidó.